

Sanning, förbannad lögn och journalistik

– om journalistikens anspråk
på att säga sanningen

Elin Gardeström och Lars Truedson*

Journalistik måste vara sann. Annars är det strängt taget inte journalistik. Men *hur* sann måste den vara? Och framförallt: vem avgör det?

På senare år har anklagelserna mot medier för att ge en falsk bild av verkligheten ökat i styrka. Håller den professionaliserade journalistik som strävar efter saklighet och opartiskhet, efter sanning och relevans, på att förkastas till förmån för subjektiva berättelser? Är vi inte längre överens om att det går att finna *en* berättelse om vad som hänt?

I denna antologi diskuteras journalistikens anspråk på att säga sanningen ur en rad perspektiv av forskare och journalister. Vad har gjort journalistiken så utsatt för kritik för osanning och bristande opartiskhet?

Vi som utbildar journalister märker att de begåvade unga vuxna vi möter i dag inte alls med självklarhet

* Elin Gardeström är docent vid Södertörns högskola. Lars Truedson är föreståndare för Institutet för Mediestudier. De är redaktörer för denna antologi.

skiljer mellan åsikter och faktabaserade nyheter. Det professionella opartiska – eller om man vill objektiva – journalistiska idealet stöter här på patrull, för i de medier där de unga umgås finns ett subjektivt ideal med starka känslor och åsikter. Även i många andra kretsar utmanas tanken på de självständigt sanningssökande redaktionerna. Kanske är det bättre att deklarerat sin partiskhet än agera utifrån en (o)möjlig objektivitet?

Den tanken har länge funnits med i diskussionen om journalistiken och sanningssökningskraven, men har i nästan ett halvt sekel stått i skuggan av det professionella journalistidealet som gick ett segertåg över Sveriges redaktioner när vi två redaktörer närmade oss yrket på 1980-talet. Denna journalistroll kan kallas balanserad, opartisk, sanningssökande, självständig, professionell. Eller till och med objektiv, även om det är ett ord många i dag undviker.

Det idealet har kommit att präglade svensk nyhetsjournalistik så mycket att den ilsknaste kritiken mot journalistik i dag handlar om att redaktionerna skulle bryta mot det – att de inte upprätthåller en balans mellan olika åsiktsriktningar eller politiska krafter. Men så kom internet och sociala medier som utmanat detta professionella journalistidealet. Massmediernas monopol på att förmedla kunskap om samhällshändelser snabbt och brett har fått konkurrens av nya röster med helt andra förutsättningar. En generation har vuxit upp med medier med helt andra drivkrafter.

Denna skrift fokuserar på journalistikens anspråk på att säga sanningen, vilket kan tyckas vara en något ålderdomlig beteckning på det journalistiska uppdra-

get, istället för den uppsjö av andra termer som är i bruk; objektivitet, balans, neutralitet, saklighet, opartiskhet, verifiering, transparens och så vidare. Men att fokusera på sanning är att ringa in journalistikens ursprungliga kärna. Att använda beteckningen sanning är också viktigt i dessa tider, eftersom somliga anser att vi lever i en era av *post-truth*, i en tidsepok efter sanningen (hur det nu skulle gå till).

Ständiga anklagelser om bristande sanningsenlighet

Problematiken är förstås inte ny. Journalister har återkommande anklagats för att deras nyhetsrapportering inte överensstämmer med verkligheten – att den är osann och färgad av underliggande värderingar, att nyhetsurvalet och bakgrundsfakta ger en skev bild av händelser. Ofta påstås rapporteringen gynna någon part. På 1960-talet anklagades journalister för att vara vänstervridna, en anklagelse som återkommande har upprepats sedan dess, inte minst de senaste åren. Främst är det public service som är i skottgluggen.

Vi trodde länge vi blivit överens om vad journalistiken kunde och skulle göra. Journalistiken ska ge *public knowledge*, något att enas om, den gör anspråk på att berätta vad som hänt, något mer än bara en partsinlaga, mer än bara en aspekt av vad som hänt. Är skiftet så tvärt att den professionella reporterrollen, definierad av ord som saklighet, relevans, objektivitet, balans, allsidighet, blir en parentes?

Bakom denna nya konflikt om journalistikens arbetssätt ligger en rad olika utvecklingslinjer. En är

närmast kunskapsfilosofisk – det går att se en våg av kunskapsrelativism svepa över världen både till höger och till vänster på traditionella politiska skalor. Sådana tankesätt bidrar till att den traditionella journalistiken kan ifrågasättas svepande som *fake news*. En annan är den medietekniska utvecklingen – nyheter har för enskilda personer blivit personliga, det handlar inte längre om *dagens nyheter* av kollektiva samhällserfarenheter, utan om *mina nyheter* i ett socialamedier flöde. Detta förstärks sedan av att vissa personer byggt en miljonpublik via sociala medier där de kan presentera sina sanningar, och ibland rena lögner, direkt till publiken utan behov av traditionella massmedier.

Vad händer då med journalistiken när människor kanske hellre går till sociala medier för att få reda på vad som händer. Kan journalister motivera sin existens genom att förmedla den sannaste sanningen?

Journalistisk sanning genom historien

Journalistiken kan inte undfly begreppet sanning hur svårdefinierat och omöjligt det än kan tyckas vara. Det konstaterar docent Elin Gardeström i sitt kapitel. ”Journalistisk rapportering ska vara sanningsenlig och verklighetsskildringen ska vara byggd på korrekta fakta. Däri ligger legitimiteten och mediebranschen skulle inte fungera om den gick ut med att den rapporterade ungefär vad som har hänt, eller vad som nästan var sant”, skriver hon.

Elin Gardeström beskriver hur journalistiken har axlat anspråken på sanning och tolkat detta uppdrag genom mediehistorien och kopplar sanningsanspråken

till olika teorier, olika filosofiska positioner, om sanning. Vad som är korrekta sanna fakta och vad som är rimliga sammanhang och tolkningar är en svår avvägning. Under partipressens tid, egentligen ända fram till 1960-talet, avgjordes det på sätt och vis genom att varje tidning hade en känd ideologisk hemvist. Tidningarna rapporterade fakta om världen från olika politiska perspektiv, en strejk kunde skildras från arbetarnas perspektiv eller från arbetsgivarnas. Med tidningsdöd, ägarkoncentration och under inflytande från public service försvagades partipressen. Ett annat journalistideal växte fram med andra metoder för sanningssökande – den professionella, opartiska, balanserade, ”objektiva” journalistiken som framhöll granskning och självständighet som viktiga värden. Därifrån går det professionella idealet ett segertåg genom svenska medier, ända tills i mitten av 2010-talet då ropen börjar skalla, inte minst från populistiskt håll, om falska nyheter och redaktioner världen över hamnar i den obekväma positionen att behöva försvara sin trovärdighet. Journalisterna ska, som Elin Gardeström formulerar det, rapportera om verkligheten så sanningsenligt de kan och vara sannings-sägare, men inte sannings-ägare.

Uppdraget att söka sanningen har inte blivit lättare med tiden. Professor **Mats Ekström** beskriver i sitt kapitel hur journalister i redaktionsvardagen tillämpar normer och standards för vad som är tillräckligt sant. Han diskuterar också hur dessa processer påverkats av de senaste decenniernas medieutveckling med en störtflod av svårkontrollerade uppgifter i ständig cirkulation. Bland annat konstaterar han att i

den digitala direktrapporteringen har ett *traditionellt* förhållningssätt där journalistiken utlovar sann och verifierad information ersatts med ett nytt *transparent* förhållningssätt där journalisterna beskriver hur osäker en uppgift är och hela tiden gör korrigeringar och tillägg. Men forskning visar också att publiken fortfarande förväntar sig traditionellt verifierad information. Mats Ekström avslutar sitt kapitel med en oroad hänvisning till hur ökat tempo och krympande resurser för många medier gör det svårare att på djupet hinna med självständigt sanningssökande.

Nils Hanson, mångårig chef och ansvarig utgivare för Uppdrag granskning på SVT, frågar sig i sitt kapitel om Uppdrag granskning står för sanningen. Han konstaterar att han mycket sällan hör någon på redaktionen prata om att söka sanningen, men desto oftare om att söka bekräftelse på en uppgift. Redaktionen ”söker sanningen i avgränsad bemärkelse” skriver han och formulerar därmed något som många i boken påpekar. Han beskriver också hur Uppdrag gransknings redaktion arbetar för att det som berättas inte bara ska vara i varje detalj korrekt, utan också som helhet rättvisande. Och resonerar om lockelsen att göra missvisande urval och exempelvis inkludera konfliktfyllda scener som ger ”bra TV” även om de kanske inte bidrar till en sannare bild eller ökad förståelse.

Sanningens motsats är lögnen och den kan vara mycket lönsam, vilket medieanalytikern **Olle Lidbom** spårar i sitt kapitel. Redan i 1830-talets New York kunde uppenbara lögnar om gubbar på månen lyfta upplagan för *New York Sun* så att den blev världens största tidning. I dagens Nordmakedonien har fattiga

ungdomar kunnat tjäna pengar på låtsasjournalistik om amerikansk politik, med osannolika rubriker som att ”**Bill Clinton** erkänner mord i direktsändning”. Genom historien har också enskilda journalister tid efter annan påkommit med att fabricera sina artiklar, som **Claas Relotius** på tyska veckotidningen *Der Spiegel* som avslöjades som storfuskare i december 2018. Dessa journalister har förlorat ära och arbete, men alla har inte skämts för sina lögner. Den tyske journalisten **Tom Kummer** försvarade sina falska artiklar genom beteckningen ”borderline-journalistik”. Olle Lidbom uppmärksammar även den forskning som finns om lögnernas betydelse för medier. I dagens högt uppskruvade nyhetstempo kan en faktor som ”economics of emotions” spela roll, det vill säga att det som väcker känslor och skapar uppmärksamhet kan konverteras till annonsintäkter.

Docent **Jonas Andersson Schwarz** behandlar den kamp om sanningen och lögnen de stora nätplattformarna som Facebook och Twitter i dag ständigt utkämpar. Men han slår samtidigt fast att sanningen sällan är en viktig drivkraft för dem. Istället är det *bibehållen användning* som är det företagen strävar efter. Detta skiljer dem från journalistiska medier. Men plattformarna har ändå ett behov av att säkerställa att kommunikationen inte är destruktiv, t ex genom att hindra spridning av samhällsfarliga lögner och hat och hot. Det är ändå en enorm utmaning för Facebook och andra plattformar att avgöra vad som ska stoppas givet att de finns i nästan jordens alla länder med olika lagar och olika moralregler. Jonas Andersson Schwarz pekar på att intresset av att säkerställa att medbor-

garnas yttrandefrihet inte inskränks otillbörligt av plattformarna principiellt är lika viktigt som att plattformarna stoppar olagliga eller olämpliga yttranden. Dessa frågor är enormt utmanande både principiellt och tekniskt. De kan inte lösas genom smart programmering. Jonas Andersson Schwarz menar att de – på samma sätt som medieetik och yttrandefrihetslagstiftning vuxit fram – måste lösas i dialog mellan stater och plattformsföretagen.

Varför växer kritiken mot bristande objektivitet?

När anklagelserna om falska nyheter plötsligt tilltog i mitten av 2010-talet startade en stor diskussion inom medierna. En rad olika förklaringar till kritiken – och därmed en rad olika möjliga åtgärder – har framförts.

SVT-chefen **Helena Olsson** söker i sitt kapitel en moralfilosofisk förklaring till varför vissa grupper inte har förtroende för bolagets journalistik. Eller kanske egentligen bredare än så, till varför journalistik i allmänhet inte tilltalar en mer konservativt lagd del av befolkningen. Hon räknar upp sex moraliska fundament som enligt professor **Jonathan Haidt** förklarar människors ideologiska hemvist och analyserar hur de interagerar med den syn på journalistik som SVT i huvudsak delar med övriga svenska nyhetsmedier:

”Vad vi ser indikationer på är att de som misstror vårt oberoende tycker att vi är för omhändertagande. Vi är för upptagna av orättvisor och uppfattas vara partiska till förmån för svaga grupper istället för att peka på människans eget ansvar. Forskning visar att just moralfundamenten omsorg och rättvisa är vanligast

för socialliberaler och socialister att orientera utifrån. Konservativa däremot utgår från alla sex moralfundament när de formar sina ståndpunkter. De konservativt sinnade får alltså inte alla sina fundament bekräftade i samma utsträckning – dvs lojalitet, auktoritet, helighet och individuell frihet”, skriver Helena Olsson.

Hon konstaterar också att en tidigare våg av kritik mot public service kom på 1970-talet när ”vänster-högerskalan var spänd som en fiolsträng”. Nu är de politiska spänningarna också kraftfulla men i en annan dimension, den som ibland mäts med begreppen GAL-TAN. En reflektion är här att dessa spänningar i en ny dimension skulle kunna vara en förklaring till uppsvinget i kritiken mot journalistiken och public service i synnerhet.

En annan förklaring till kritiken om bristande objektivitet som bland annat framförts av SVT:s mediedirektör **Jan Helin** är att journalister varit vana vid att rapportera balanserat på en vänster-höger-skala, men ovanare vid en global-nationell dimension, den som kan mätas med exempelvis GAL-TAN-skalan och som ställer gröna-alternativa-libertära positioner (GAL) mot traditionella-auktoritära-nationalistiska (TAN). För denna skrift har docent **Nicklas Håkansson** därför undersökt hur medier rapporterar om positioner på både vänster-höger- och GAL-TAN-skalan. Hans studie är en första, mindre undersökning av vilka positioner (ställningstaganden) som intas av aktörer i mediebevakningen av valrörelserna 2010 och 2018 i tre viktiga medier. En slutsats han drar är att medier under 2010-talet har bibehållit samma balans på vänster-högerskalan, men ändrat balansen längs GAL-TAN-skalan.

När det gäller vänster-höger så överväger vänsterpositionerna båda åren medan det 2010 var en aning övervikt för GAL-positioner som byttes till klar övervikt för TAN-positioner 2018. Ett parti, Sverigedemokraterna, är väldigt konsekvent och uttrycker nästan bara TAN-ståndpunkter. Undersökningen visar vad journalister valt ut av valkampanjernas alla ståndpunkter. Nicklas Håkansson konstaterar att inget i hans studie tyder på en systematisk partiskhet i journalisternas egna ställningstaganden, en bild som överensstämmer med annan forskning.

Professor **Bengt Johansson** tar sig i sitt kapitel an det svårfångade begreppet objektivitet och visar vad medieforskningen i hundra år haft att säga om detta och hur det har studerats. Han förklarar hur nuvarande ordning vuxit fram och hur journalistiska traditioner skiljer i olika länder vad gäller hur de balanserar mellan *news* och *views* på nyhetsplats. Knappast något är så väl undersökt som journalistiken i valrörelser. Här finns svenska studier sedan 1979. Bengt Johansson visar att slutsatsen från både svenska och utländska studier landar i att balansen i rapporteringen förvisso varierar från val till val så att olika aktörer gynnas, men att detta inte avgörs av journalisters eller mediers åsikter eller intressen utan av nyhetsvärderingsprinciper. Dessa principer styr vad som väljs ut att representera verkligheten i mediernas bild. Här kan man anknyta till Nicklas Håkanssons resultat – är svängningen mot att medier återger mer TAN-positioneringar i valrörelsen ett resultat av att verkligheten skiftat eller att journalisterna börjat göra ett annat urval? Mycket i forskningen tyder på att journalistiken snarare är

en vindflöjel än en blåsbälg inför verklighetens skiftningar, även om det självklart handlar om en komplex interaktion.

När professor Westerståhl skulle mäta Sveriges Radio

Ett historiskt exempel på försök att mäta journalistikens förhållande till verkligheten beskriver Elin Gardeström i ett kapitel i boken. Sverige hade på 1960-talet en journalistkår som stärkt sitt självförtroende samtidigt som en kraftig politisk vänstervåg gick genom samhället. Då gav radiochefen i uppdrag till statsvetarprofessorn **Jörgen Westerståhl** att mäta hur objektiv rapporteringen om valet 1968 varit i Sveriges radio. Elin Gardeström beskriver denna tids debatt och jämför med dagens diskussion då public service opartiskhet återigen ifrågasätts.

Jörgen Westerståhl tog sig an det delikata uppdraget att mäta objektivitet och levererade bara ett år senare en dom, som blev inledningen till en rad liknande mätningar som Westerståhl gjorde det kommande decenniet. Elin Gardeström har studerat hans skrifter och efterlämnade handlingar och ger i ett kapitel en bild av mätningarna och den debatt de skapade. Westerståhl undersökte aldrig sanningen i Sveriges radios rapportering utan jämförde med hur några ledande dagstidningar rapporterade. Han kom i stora drag fram till att Sveriges Radio inte avvek. Han reagerade dock på att journalistiken började ta större plats och att den allt mer försökte styra vad valrörelserna handlade om i medierna. Han frågade sig om det skulle vara de po-

litiska partierna som gemensamt sätter agendan för valets viktigaste frågor eller om det ska vara journalisterna? Westerståhl gick också långt i sina förslag till hur journalistiken inom public service skulle granskas och ville institutionalisera mätningar av SR:s hela programutbud utifrån de kriterier om objektivitet han utformat. Journalisternas bruk av yttrandefrihet ansåg han borde begränsas: ”Hans argument för denna inskränkning var att säkerställa att medborgare i en demokrati skulle få en riktig grund för sin åsiktsbildning och inte påverkas i en riktning som nyhetsförmedlaren ansåg var den rätta”, skriver Elin Gardeström.

Hon konstaterar att liknande argument om att medborgare i en demokrati behöver vara korrekt upplysta idag upprepas av Sverigedemokraterna när de kritiserar public service. Elin Gardeströms reflektion över detta är en bra slutpunkt för denna inledning, eftersom det pekar på en kärnpunkt i alla strävanden att komma åt sanningen – att enas om vems utgångspunkter som ska gälla, om vem som ska vara domare: ”Nu är vi där igen. Då som nu är den springande punkten vad som är riktig information och vem eller vad som ska bestämma över detta.”